

Enkele (vergeten?) methodologische aspecten van het sociale stratificatie- en -mobiliteitsonderzoek

DOOR A. VAN BRAAM

Ter Inleiding

Na de tweede wereldoorlog is het sociale onderzoek in ons land in toenemende mate belangstelling gaan tonen voor de problemen van sociale stratificatie en mobiliteit. Dit heeft geleid tot een reeks belangwekkende facetstudies op dit gebied, die ongetwijfeld verdieping van inzicht hebben gegeven en een aantal voorheen niet toegepaste onderzoekstechnieken tot ontwikkeling hebben gebracht.

Ik heb de indruk, dat wij een vergelijking met het beste van hetgeen in dit opzicht in het buitenland gebeurt, niet behoeven te vrezen. Het is dan ook geen gebrek aan waardering voor hetgeen reeds werd bereikt, als ik mij niettemin de vraag stel — zonder haar overigens op dit moment nog te willen beantwoorden — of deze belangstelling van de sociale onderzoekers voor de stratificatieproblematiek wel in evenredige verhouding staat tot de maatschappelijke urgentie en actualiteit van deze problematiek. Vooral in de onrijpheidsfase waarin ons sociale onderzoek zich — onvermijdelijk — nog bevindt, kan een te sterke concentratie op één complex van vragen tot een dysfunctionele, onderzoekverstarrende ontwikkeling leiden, voor welke gevaren men m.i. niet vroeg genoeg de aandacht kan vragen.

Aan de andere kant heb ik het gevoel, dat, ondanks de goede vorderingen, welke het stratificatie- en mobiliteitsonderzoek heeft gemaakt, dit onderzoek methodologisch op allerlei punten nog zó onvolgroeid is, dat na de eerste — min of meer wilde — exploratiefase een bezinning op de onderzoeksmethodiek alleszins gerechtvaardigd is. Ik zou in dit artikel een kleine bijdrage tot een dergelijke bezinning willen leveren door aandacht te vragen voor een drietal — naar mijn gevoel tot nog toe over het hoofd geziene — methodologische aspecten van het sociale mobiliteitsonderzoek. Het gevaar, dat ik daardoor meewerk aan een eventuele overspanning van de belangstelling voor dit soort onderzoek, neem ik maar op de koop toe. Voorts verontschuldig ik mij bij voorbaat voor de mogelijkheid, dat ik — bovendien nog op onoriginele wijze — open deuren intrap (ik troost mij alvast bij de gedachte, dat veel wat voor wetenschappelijke sociologie doorgaat niet veel meer dan open-deuren-intrappen is).

Het eerste aspect

Een van de vragen, waarop het mobiliteitsonderzoek een antwoord tracht te geven, luidt: zijn de mensen, die thans tot een bepaalde sociale laag of tot een bepaalde sociale of beroepsgroep behoren, vergeleken met hun vaders en grootvaders, op de maatschappelijke ladder gestegen of gedaald; hebben

zij een hogere of lagere rangstand (resp. sociale laag) dan hun vaders, resp. grootvaders bereikt? Het feit van sociale stijging of daling en de mate, waarin stijging of daling plaats vond, worden gewoonlijk afgelezen van een bepaalde — empirisch verkregen — beroepen- (beroepsprestige-) schaal, waarin ieder beroep (symbool van sociale standing of prestige), direct of door analogieredenering een plaats heeft gekregen. Al naar gelang het beroep van de vaders en grootvaders in de betreffende schaal hoger of lager is geplaatst dan dat van de leden van de huidige onderzochte groep of collectiviteit, spreekt men van een daling of stijging in de beroepen- (beroepsprestige-) hiërarchie of stratificatie over twee, resp. drie generaties. In de schaal heeft men gewoonlijk een aantal — betrekkelijk willekeurige — groeperingen van beroepen aangebracht, welke men met „rangengroepen”, „rangstanden” of „sociale lagen” betitelt. Men drukt dan de mate van stijging of daling uit in een aantal „rangstanden.”

Op het eerste gezicht lijkt deze methode „rond te zitten”. Bij nadere beschouwing moeten toch enkele kritische kanttekeningen worden geplaatst. Ik neem daarbij gemakshalve — zonder het er principiëel mee eens te zijn — aan, dat men in het mobiliteitsonderzoek van één („nationaal” of „algemeen” geachte) beroeps(prestige)schaal mag uitgaan. Voorts ga ik er van uit, dat men sociologisch-methodologisch en statistisch een dergelijke beroepsprestigeschaal mag samenstellen op de wijze, zoals tot nog toe is geschied. Op basis van deze veronderstellingen mag ik de tot nu toe samengestelde en gepubliceerde beroepsprestigeschalen als een gegevenheid beschouwen in die zin, dat zij een redelijke kwantitatieve benadering zijn van een *huidige* algemene beroepsprestigestratificatie.

Ik leg met reden de nadruk op het woord „huidige”. De beroepsprestigeschalen van *Van Heek*, *Tobi* en *Luyckx*, *Kuiper*, *Van Hulst* e.a. zijn kwantitatieve benaderingen van een *huidige* beroepenstratificatie. Zij geven aan wat een huidige generatie van ondervraagden denkt omtrent een huidige rangorde van beroepen. Zij hebben slechts geldigheid voor de *huidige* maatschappelijke constellatie. De beroepsprestigeschalen, waarover wij thans beschikken, zijn gebonden aan de maatschappelijke structuur, aan de maatschappelijke verhoudingen en waardeoordelen van deze tijd.

Wanneer men de „hoogte” (de hiërarchische plaats) van de beroepen van mensen behorende tot onze huidige generatie aan deze schaal gaat toetsen, is dat methodologisch verantwoord. Zodra men dat echter gaat doen met de beroepen van vaders en grootvaders begint mijn kritiek. Hoe groter nu de afstand tussen de huidige generatie en de generatie waarmee wordt vergeleken is, des te krachtiger worden mijn bedenkingen tegen het automatische gebruik (zowel voor de huidige als voor de vroegere generaties) van de huidige beroepsprestigeschaal. De beroepen der vaders hebben hun plaats in de stratificatie van de eigen tijd der vaders; die van de grootvaders hebben hun plaats in de hiërarchie van de tijd der grootvaders. Hetzelfde beroep kan in de hiërarchieën van de elkander opvolgende generaties een zeer verschillende plaats hebben. Stel, dat de grootvader van meneer X, die een beroep A heeft, een beroep uitoefende, dat ik gemakshalve met B aanduid. In de huidige beroepsprestigeschaal is het beroep A boven B geklassificeerd. Men zegt dan, dat meneer X ten opzichte van zijn grootvader in de beroepenstratificatie (resp. in rangstand) is gestegen. Wanneer men echter de

beroepsprestigehiërarchie uit grootvaders tijd zou hebben gekend, zou het mogelijk zijn geweest, dat in die tijd beroepen A en B op hetzelfde niveau stonden of dat B zelfs boven A werd geklasseerd. Vanuit de beroepsprestigehiërarchie uit grootvaders tijd bekeken zou meneer X in dat geval ten opzichte van zijn grootvader gelijk zijn gebleven, resp. in rangstand gedaald!

Beantwoording van de vraag of iemand t.o.v. een vroegere generatie in de beroepenstratificatie is gestegen, is dus eerst mogelijk als men vooraf een keuze heeft gedaan t.a.v. het uitgangspunt: de huidige beroepsprestigeschaal of die welke gold ten tijde van de referentiegeneratie.

Het hier gestelde probleem vertoont een grote mate van overeenkomst met het in de theorie van de indexcijfers druk bediscussieerde vraagstuk van het Laspeyres — Paasche — alternatief. Ik wil dit in het kort adstrueren aan de praktijk van de algemeen bekende prijsindexcijfers van het levensonderhoud. In ons land geven deze indexcijfers aan wat bepaalde categorieën van gezinnen in een gegeven, meestal recente, periode aan geldmiddelen ter beschikking zouden moeten hebben om zich eenzelfde levenswijze te kunnen permitteren als zij gewoon waren in een gegeven, meestal vroegere (basis)periode. Voor de samenstelling van dergelijke indexcijfers zijn nodig: gegevens omtrent de levenswijze van gezinnen (uitgedrukt in een bepaald pakket goederen en diensten dienend voor het levensonderhoud) en gegevens omtrent de prijsontwikkeling van de goederen en diensten, welke in dit pakket zijn opgenomen. Het is duidelijk, dat er, wat betreft de keuze van het pakket goederen en diensten, dat men aan de indexcijferberekening ten grondslag legt, diverse mogelijkheden liggen. Men kan een recent pakket kiezen, maar ook een pakket, dat in het verleden is waargenomen. Bij een Laspeyres-indexcijfer gaat men uit van een in *het verleden waargenomen* pakket goederen en diensten en bepaalt daarvan de prijsontwikkeling; bij een Paasche-indexcijfer neemt men het *huidige* pakket goederen en diensten en bepaalt daarvan het prijsverloop in een gegeven periode. Beide indices geven antwoord op de vraag hoeveel „het leven” voor bepaalde groepen der bevolking in de onderzochte periode duurder of goedkoper is geworden. Het hangt van het doel af waarvoor men de indexcijfers berekent of men een Laspeyres- dan wel een Paasche-index kiest, of men van een vroegere levenswijze uit denkt, dan wel van de *huidige*.

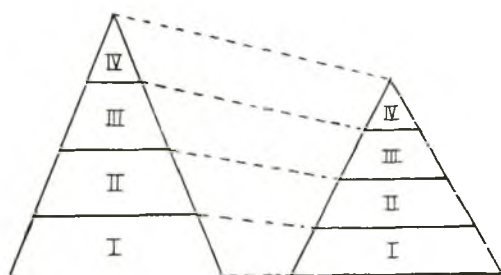
De analogie van deze problematiek met die van het stratificatieonderzoek springt dadelijk in het oog. Ook bij het stratificatieonderzoek hangt het van het doel van het onderzoek af of men uitgaat van een *huidige* dan wel van een *vroegere* beroepsprestigeschaal. In beide gevallen kan men een uitspraak doen over stijging of daling, doch de uitkomsten kunnen en zullen verschillend zijn, al naar gelang men zich baseert op een vroegere dan wel huidige beroepsprestigeschaal.

Met dit mogelijke verschil in uitgangspunt en daarmee in onderzoekresultaat is in het sociale-mobiliteits- en stratificatieonderzoek te weinig rekening gehouden, ten dele omdat men de historische gegevens, welke hiervoor nodig zijn, niet bezat, ten dele doordat men het probleem eenvoudig over het hoofd heeft gezien. Ik zou ervoor willen pleiten, dat bij toekomstige onderzoekingen dit aspect de nodige aandacht krijgt.

Het tweede aspect

Het tweede methodologische aspect, dat ik hier ter sprake zou willen brengen, hangt nauw met het eerste samen. Ik heb tot nog toe stilzwijgend aangenomen, dat een huidige en een historische beroepsprestigeschaal uitsluitend zouden verschillen in de relatieve plaatsing van bepaalde beroepen. Dit zou dan impliceren, dat een uitspraak over stijging of daling kan verschillen al naar gelang men van de vroegere of de recente schaal uit rede-neert.

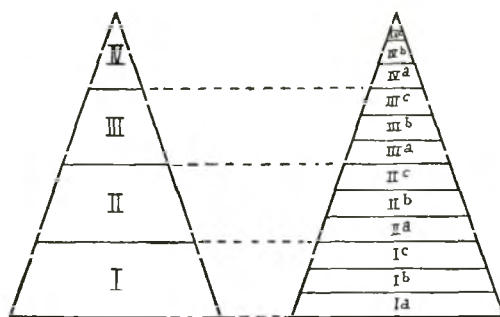
De zaak ligt echter gecompliceerder. Een historische en de huidige beroepsstratificatie kunnen en zullen óók verschillen in totale hoogte en in mate van differentiatie. De consequenties hiervan wil ik aan de hand van twee schematische voorstellingen toelichten. In schema I is aangenomen, dat de historische en huidige beroepsstratificatie alleen verschillen in totale

Schema I

hoogte. Het prestige van beroep IV ligt in het tweede geval minder ver boven dat van beroep I. Er heeft een nivellering van de beroepsprestige-verschillen plaats gehad. Kan men nu zeggen, dat personen met een huidige beroep IV vergeleken met hun vaders of grootvaders die eveneens beroep IV hadden, in rangstand gelijk zijn gebleven? Of is hier sprake van daling?

In schema II is aangenomen, dat de historische en huidige stratificatie uitsluitend verschillen in mate van differentiatie. Waar vroeger alleen beroep I voorkwam, treft men nu Ia, Ib en Ic aan (bijv. „kantoorbediende” voorheen, nu: kantoorclerk-boekhouder-correspondent).

Schema II

Kan men nu zeggen, dat Ia, Ib en Ic ten opzichte van I in rangstand zijn gelijk gebleven? Of heeft hier sociale mobiliteit plaats gevonden? Ik wil thans op geen van de beide gestelde vragen een antwoord geven; 't was mijn bedoeling alleen de aandacht op deze methodologische problematiek te vestigen.

Mijn voorlopige stelling is nu deze: Wanneer men bij een mobiliteits- of stratificatie-enquête constateert, dat de vader van A hetzelfde beroep heeft als A-zelf, dan mag men niet automatisch daaruit de gevolgtrekking maken, dat A ten opzichte van zijn vader in rangstand of qua sociale laag — of hoe men dit ook verder wil uitdrukken — is gelijk gebleven. Men kan eerst een oordeel uitspreken als men mede in aanmerking heeft genomen 1. de relatieve positie van het betreffende beroep zowel in de *huidige* beroepenstratificatie als in die van de periode waarin de vader leefde; 2. het verschil in totale stratificatiehoogte in beide perioden en 3. de verschillen in mate van differentiatie in de beide beroepsstratificaties.

Het derde aspect

Tenslotte een derde aspect, dat eveneens met het eerste verband houdt. Een inter-generatie vergelijking van beroepsniveaus wordt steeds bemoeilijkt door het verschijnsel van de intra-carrière mobiliteit. Als men zegt: ge-enquêteerde A heeft thans een beroep dat hetzelfde is als dat van zijn vader, dan behoeft dat nog niet te betekenen, dat A ten opzichte van zijn vader op de maatschappelijke ladder niet is gestegen of gedaald. Immers A kan op het ogenblik van de enquête op een geheel ander punt van zijn carrière staan als voor de vader bij de beantwoording van de enquête is aangenomen of vermeld. Voor de vader wordt meestal gevraagd naar het „thans”, het „laatst” of het „langst” uitgeoefende beroep; het huidige beroep van de zoon behoeft niet het „laatst” of „langst” uitgeoefende te zijn. Wil men een zuivere vergelijking hebben, dan moet men, geloof ik, allereerst zorgen, dat de beroepsgegevens, zowel die voor de zoon als die voor de vader, op ongeveer dezelfde leeftijd betrekking hebben. Bij voorkeur kieze men dan niet één doch meerdere leeftijden, bijv. de 40- en de 60-jarige leeftijd. Men kan ook vragen: wat was het beroep van Uw vader *toen hij even oud was als U thans bent*? Het heeft overigens naar mijn mening weinig zin aan een 20-jarige te vragen wat het (bijv. laatst uitgeoefende) beroep van zijn vader was om aan de weet te komen of hij ten opzichte van zijn vader is gedaald of gestegen; en zeker niet om de mate van daling of stijging te achterhalen. Een vergelijking heeft eerst zin als men van beide kan aannemen, dat hun carrière-voorbereiding achter de rug is. Zelfs wanneer men zou uitgaan van eenzelfde leeftijd dan nog kunnen algemene verschillen in promotiesnelheid en promotielijnen voorheen en thans de zuiverheid van de vergelijking in gevaar brengen. Stel het geval dat A op 30-jarige leeftijd een gegeven beroepsniveau bereikt en daarna dit handhaaft, terwijl zijn vader hetzelfde niveau eerst op 50-jarige leeftijd bereikte. Een vergelijking van het beroepsniveau van beiden op 30-jarige leeftijd zou tot de conclusie leiden, dat A ten opzichte van zijn vader was gestegen; een vergelijking van beiden op 50-jarige leeftijd zou echter leiden tot de slotsom, dat de zoon t.o.v. de vader in rangstand gelijk was gebleven. Ik neig dan ook tot de opvatting, dat men bij het sociale-mobiliteits-onderzoek pas een zuivere generatie-vergelijking van beroepsniveaus verkrijgt als men (a) alleen personen in de vergelijking betreft, die geacht kunnen worden te zijn „gevestigd”. Wil men alle onzekerheid ten aanzien van de leeftijdsgrens, welke hierbij in acht zou moeten worden genomen, ver-

mijden, dan zou (a) zodanig nader kunnen worden gepreciseerd, dat men (b) in het onderzoek alleen personen betreft, die — afhankelijk van de onderzochte groep op collectiviteit — 40, misschien zelfs 50 jaar of ouder zijn. Men vergelijkte dan hún beroep op dát moment met het beroep van hun vaders, resp. grootvaders op gelijke leeftijd. Ter voorkoming van misverstand moet ik hierbij aantekenen, dat ik deze methodologische eis alleen stel voor 't geval men uit wil maken of een persoon (resp. een groep personen) t.o.v. zijn (hun) ouders en voorouders sociaal is gestegen of gedaald. Als men alleen het herkomstmilieu van de geënuquêteerden onderzoekt, kunnen vermoedelijk minder stringente eisen worden gesteld. Toch verdient ook dát onderwerp methodologisch verder te worden „uitgediept.”

Enkele aantekeningen betreffende automatie

DOOR P. VALKENBURGH

N.a.v. Fr. Pollock: *Automatie, de tweede industriële revolutie en haar economische en sociale gevolgen*. Nederlandse vertaling van „*Automation, Materialien zur Beurteilung der ökonomischen und sozialen Folgen*”. Amsterdam 1957

In dit boek heeft de Duitse socioloog Pollock een groot aantal gegevens verzameld over het verschijnsel van de automatisering, een verschijnsel dat al ettelijke jaren de gemoederen van velen bezig houdt. Het werk is niet zozeer een theoretische of technische verhandeling, doch veeleer een bronnenboek, waarin het materiaal wordt aangeboden, maar dat de gevolgtrekkingen hieruit aan de lezer zelf overlaat.

Toch is het werk van Pollock niet alleen een documentatieboek. Hij verbindt de vele gegevens en uitvoerige citaten door begeleidend commentaar en tracht overal de grote lijnen op te sporen en aan te wijzen.

Zo kan men het materiaal in verschillende groepen rangschikken, al naar gelang de definitie van automation; iedere groep met weer eigen sociaal-economische gezichtspunten.

Men kan de automatisering als iets volkomen nieuws beschouwen, als de aanvang van een geheel afwijkende industrieel-economische ontwikkeling. Men kan echter de automatie ook zien als een logische voortzetting van het proces waarin mechanisatie en rationalisatie de beide voorafgaande fasen waren. Inderdaad valt uit technisch-filosofisch gezichtspunt gezien, voor deze laatste opvatting het meeste te zeggen. Immers, waar wij bij de technologische ontwikkeling een steeds verdergaande overdracht van menselijke functies op machines zien plaats hebben, daar komt het m.i. logisch voor, te veronderstellen dat deze ontwikkeling niet zal ophouden bij de overname van menselijke spierkracht of zintuigelijk vermogen (fotocell!), doch op den duur ook bepaalde vormen van denkwerk zal gaan omvatten.

Dat deze ontwikkeling op ontstellende wijze is versneld, en dit „op den duur” is samengedrongen tot een gering aantal jaren, hebben wij te danken aan de tweede wereldoorlog. Gedurende dat tijdvak eiste de angelsaksische oorlogstechniek een geconcentreerde aandacht van het technische en mathematische intellect op de problemen van geleide projectielen, vuurlei-